

Б. Ф. Поршнев

ЗА НАЧАЛОТО НА ЧОВЕШКАТА ИСТОРИЯ

София, 2019

Преводът е направен по пълния текст на ръкописа.

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Андрей Райчев, превод, 2019

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

ISBN 978-954-321-160-4

Б. Ф. Поршнев

ЗА НАЧАЛОТО
НА ЧОВЕШКАТА
ИСТОРИЯ

Превод от руски
Андрей Райчев

Редактор
Венцел Райчев

*В началото бе словото.
Евангелие от Иоана, 1:1*

СЪДЪРЖАНИЕ

БЕЛЕЖКА ОТ ПРЕВОДАЧА.....	9
ВСТЪПЛЕНИЕ.....	13
Глава първа	
АНАЛИЗ НА ПОНЯТИЕТО „НАЧАЛО НА ИСТОРИЯТА“.....	26
I. Ускоряването на историческия прогрес.....	26
II. Външно и вътрешно определение на понятието „начало на човешката история“.....	37
Глава втора	
ИДЕЯТА ЗА МАЙМУНОЧОВЕКА ЗА СТО ГОДИНИ.....	66
I. Възникване и крушение на идеята.....	66
II. Възстановяване на идеята.....	105
Глава трета	
ФЕНОМЕНЪТ „ЧОВЕШКА РЕЧ“.....	122
I. За речевите знаци.....	122
II. Теоремата на Декарт.....	138
III. Речта като централно звено на човешката психика.....	144
IV. Реч и дейност.....	162
V. Речта и реагирането на нея.....	181
Глава четвърта	
ЗАДЪРЖАЩАТА ДОМИНАНТА.....	198
I. Загадката на „непреднамерените действия“.....	198
II. Рефлексът.....	211
III. Доминантата.....	222
IV. Фокусът на задържането.....	242

V. Актът на задържане.....	252
VI. Ултрапарадоксна инверсия.....	265
VII. Депото на неадекватните рефлексии.....	280
Глава пета	
ИМИТАЦИЯ И ИНТЕРДИКЦИЯ.....	294
I. Един особен вид аферентация и двигателен ефект: подражанието.....	294
II. Имитативността (подражателността) при животните.....	298
III. Имитативността при низшите маймуни и антропоидите.....	306
IV. Имитативността у съвременните хора – патология и норма.....	313
V. Палеолитът и имитативният рефлекс.....	317
VI. Имитативно-интердиктивното преддверие на втората сигнална система.....	327
Глава шеста	
МЕСОЯДСТВОТО.....	347
I. „Мърша“ – замъгляващо понятие.....	347
II. Реконструкция на началния етап.....	357
III. Втори етап: начин на хранене на археоантропите.....	380
IV. Трети етап: храненето на палеоантропите.....	404
V. Разглеждане на един пример: тешик-ташкият палеоантроп и неговата биотична среда.....	417
VI. Някои данни и предположения за сигналното въздействие на палеоантропите върху дивите животни.....	464
Глава седма	
ПОЯВАТА НА ОГЪНЯ.....	473
I. Постановка и състояние на темата.....	473
II. Експерименталните данни.....	487

III. Изводът за непроизволното възникване на огъня през палеолита.....	490
IV. Етапи на усвояване на огъня.....	498
V. Загубването на доисторическия огън.....	510
Глава осма	
СПОРОВЕ ЗА ФУНДАМЕНТАЛНИТЕ ПОНЯТИЯ.....	515
I. Афоризмът на Франклин и марксизмът.....	515
II. Понятието „инстинктивен труд“.....	521
III. Обществото, производството.....	537
Глава девета	
ДИВЕРГЕНЦИЯТА НА ТРОГЛОДИТИДИТЕ И ХОМИНИДИТЕ	545
I. Характер на подбора, залегнал в основата на дивергенцията.....	545
II. Някои механизми на невросигналното взаимодействие между индивидите и между популациите на палеоантропите.....	566
III. Времето на дивергенцията между палеоантропите и неоантропите.....	575
IV. Остатъците от дивергенцията в историческо време.....	583
Глава десета	
ГЕНЕЗИС НА РЕЧТА-МИСЛЕНЕ: СУГЕСТИЯ И ДИПЛАСТИЯ.....	603
I. Началните отношения и началното общуване на хората.....	603
II. Сугестията.....	617
III. Нахлуването на вещите.....	643
IV. Генезисът на образите, значенията и понятията.....	660
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	687
КОНТРАСУГЕСТИЯ И ИСТОРИЯ.....	689
Мозъкът и обществото.....	689

Информацията, филтърът на недоверие, инфлуацията.....	691
Сугестията.....	695
Контрасугестията.....	700
Контра-контрасугестията.....	710
Убеждението, научното мислене – синтез на контрасугестия и сугестия.....	714
Е. Б. ПОРШНЕВА	
РЕАЛНОСТТА НА ВЪОБРАЖЕНИЕТО	
(спомени за баща ми).....	725
ОЛЕГ ВИТЕ	
„АЗ СЪМ ЩАСТЛИВ ЧОВЕК“.....	779
Книгата „За началото на човешката история“ и нейното място в творческата биография на Б. Ф. Поршнев.....	779
I. Историята – сплав от всички социални науки.....	781
II. Кой осъществява движението на историята?.....	797
III. Удари часът на синтеза.....	816
IV. Неочаквано прехвъркналата „искрица“ на озарението.....	832
V. Задълбочаването и разширяването на Декартовата пропаст.....	851
VI. Единствената следа.....	854
БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА Б. Ф. ПОРШНЕВ.....	872

БЕЛЕЖКА ОТ ПРЕВОДАЧА

„Това е невъзможно. Ръкописите не горят“ е написано сякаш за Борис Фьодорович Поршнев.

В моите очи задача на сегашното – вече пълно – издание е не повече от това да „съхрани ръкописа“, макар и в превод.

Работата е там, че мащабът на Б. Ф. Поршнев като мислител е толкова голям, че не съществуват практически никакви шансове той да се впише в потока на днешната нормална наука. Пред нас е алтернативна представа за човека като същество и произход, радикално различна не само в сравнение с даденото на менталността на ХХ в. Това е излизане от рамките, установени от Дарвин, а може би и от модерността като цяло. Това съдържание, тази алтернатива обаче Поршнев добросъвестно оформя (или се стреми да оформи) като научна програма за собственото си „тук и сега“ – т.е. за края на ХХ в. На всичко отгоре това се случва в трагикомичния контекст на късната съветска обществена наука.

Всеки прочел тази книга лесно ще си представи фарса: на поразителните, изтънчени, може би прекалено смели хрумвания на Поршнев някакви местни дребни вредители по лозята са противопоставили фамозното хрумване на Енгелс за „ролята на ръката в произхода на човека“ и прочие откровения.

Това, разбира се, е дреболия в сравнение с главното, но тази „дреболия“ като че ли струва живота на големия учен: по изречение на жена му – тези троглодитиди просто го довършват („снежны человек его убил“).

Главното не е нито в осакатяването на книгата, нито в това, че я издават едва след смъртта на Поршнев. Главното е в дълбоката неспособност на съвременната наука да поеме парадигмалните постановки на Поршнев като основа за научна програма.

Това не е рядко обстоятелство, ако говорим за големи, радикални идеи. Историята е пълна с подобни сцени. Самият Поршнев обаче реагира на случващото се по един поразително титаничен и същевременно наивен начин. Той решава (и посвещава живота си на това усилие) да „докаже на съвременниците“ си своя възглед за човека и историята. И за целта предприема гигантски труд по организиране на революции в седем, а може би и в повече науки.

Тези „проекти за революции“ вие държите в ръцете си. Но, разбира се, няма гений, способен на подобно нещо, особено толкова години след Лайбниц (за когото казват, че е последният човек, който е знаел всичко). „Нормалната наука“ на места просто игнорира гениални хрумвания на Поршнев. На места – вероятно заслужено – благоприлично мълчи, за да не упрекне големия учен в дилетантство.

Но съм сигурен в едно: това е велик ръкопис.

Някои пояснения от техническо естество.

През 1981 г. у нас излезе мой превод на тази книга, редактиран от баща ми, Венцел Райчев (1930–2009). (Всъщност, той беше повече от редактор. Говорим за първия ми сериозен превод и баща ми, бог да го прости, положи извънредно и то двойно усилие: хем да ми спаси самочувствието, хем да направи превода качествен.) Заслуга за книгата има тогавашното издателство „Наука и изкуство“ и по-конкретно г-жа Мария Бойкикева – един великолепен човек, посветил се на анонимното усилие да приобщава българите към шедеврите на човешката мисъл.

Тогаво просто не знаехме, че книгата е орязана почти наполовина. И че е преведена само на два езика (български и словашки, представете си).

Четвърт век по-късно г-н Олег Вите, руски учен, се обърна към мен „по мейла“; беше забелязал в мое произведение в Интернет цитат от Поршнев. Той инициира сегашното, пълно издание на руски език и положи – без всякакво преувеличение – огромен труд да реставрира осакатената книга. В това ново издание са включени изцяло трите съкратени при първата публикация глави: „Месоядството“, „Откриването на огъня“ и „Спорове за фундаментални понятия“, останалите глави, някои от които чувствително окастрени от редакцията при първото издание, са възстановени по ръкопис на автора. Пак той извърши и огромна допълнителна работа: да състави предметен и именов показалец, (който за съжаление на можахме да включим в българското издание), пълна библиография на трудовете на Б.Поршнев, да поправи някои очевидни, вкл. технически грешки, да добави пропуснати от автора позовавания, да преадресира цитати от известни учени към събраните им съчинения и пр. и пр.

В това издание българската редакция отново включва статията на Б.Ф. Поршнев „Контрасугестия и история“, която заема ключово място в творчеството на учения, а също така монографията

на г-н Вите за живота и делото на Б.Ф. Поршнев и спомените на дъщеря му – Е.Б. Поршнева.

Въображението на Б.Ф. Поршнев, неговият изумително могъщ диалектически метод, най-сетне интелектуалната му храброст, граничеща с безумие, ще доставят на читателя онова същинско удоволствие, което може да носи единствено свободната мисъл.

Изводите, крайната картина, отговорът на загадката за нашия произход не са лесни за преглъщане; не само защото истината се оказва някак неприемливо страшна. А преди всичко защото от тази версия (доколкото, разбира се, е вярна) следват прекалено много и прекадено радикални промени за купища наши „знания“ за себе си:

- че една чудовишна по силата си пружина се е скъсала и ни е хвърлила в уникален, бясно напредващ (и ускоряващ се) процес, който наричаме История;
- че от животинското царство (биологически) са се отклонили изроди, които са причинили не-биологична еволюция на „обикновените“ трупояди. Тоест, че човекоядците са стартирали нашата история, историята на трупоядите;
- че езикът ни е преди всичко отношение помежду ни, а чак по-късно се е превърнал в отношение между нас и света. И че той, езикът, е изровил пропастта между животното и човека и е произвел великото разкъсване – възникването на социалността, респ. на историята;
- че абсурдът е изходната точка на поява на нашия разум, а неговата история е незавършила борба срещу собственото му начало.

С което се прояснява и отговорът на въпроса: докога един неунищожим шедьовър си остава само ръкопис? Съвсем просто: докато потрябва на хората като „книга“, т.е. като изходна точка за нещо ново, за продължение, за будност. Дотогава статутът му е полусъновен, полуотвъден. А пък авторът е не повече от пътешественик във въпросното отвъдно, стalker, донесъл странни предмети от Зоната, ако ви харесва повече.

Андрей РАЙЧЕВ
Март 2005 г.,
Февруари 2018 г.

*В памет на сестра ми,
невропатолога професор Нина Александровна Кришова*

ВСТЪПЛЕНИЕ

Тази книга е извлечение от едно по-обширно съчинение, замислено и подготвяно още от средата на 20-те години. За себе си го нарекох „Критика на човешката история“. Тази книга се отнася към средната част на казаното съчинение. Първата му част по пътя на един „палеонтологически анализ“ на проблемите на историята, философията и социологията трябва да доведе до извода, че по-сетнешното равнище на цялата съвкупност от науките за човека ще зависи от постигането на съществен напредък в познанието за началото на човешката история. Средната част, която е частично представена тук, съдържа контурите на този напредък. Последната част представлява преглед на развитието на човечеството от гледище на предлаганото разбиране за началото.

Но може тъй да се случи, че да не ми е съдено да завърша целия си труд и тази книга да остане единствената негова следа. И за да има тя характера на едно независимо цяло, открива я една глава, мотивираща по друг начин широката теоретическа значимост на темата.¹ В тази книга ще стане дума за великата тема на философията и естествознанието: съотношението и генетичния преход между биологичното и социалното. Или, както биха казали старите философи, за характера и източниците на връзката между тялото и душата на човека. Иначе казано – за природата на станалото някога превръщане на животното в човек. Нямаме ли предвид точно това, говорейки за „загадката на човека“?

Загадката на човека се свежда тъкмо до загадката на началото на човешката история. Какво е започнало? Защо и как е започнало? Кога е започнало? Последният въпрос лежи на повърхността, поражда спорове в съветския научен печат. Ако говорим за един тясно хронологичен аспект, налице са три отговора:

¹ Ескиз на такава въстъпление съм дал в доклада-статия „За началото на човешката история“ (вж. *Философские проблемы исторической науки*, М., 1969).

1. Хората и тяхната специфика, т. е. вече не чисто биологична история, се появяват преди около 1,5–2 милиона години. Това е било обусловено от обстоятелството, че в края на третичната или в началото на четвъртичната геологична епоха се появяват видове висши примати с изправена походка и с главен мозък, еволюционно по-близък до антропоида, отколкото до съвременния човек, но с ръка, способна да произвежда сечива, крайно елементарни наистина, но свидетелстващи за наличието на основния комплекс човешки социално-духовни качества. Възникването на последните е „скок“, дори „акт“.²

2. Хората – това е видът *Homo sapiens*, който се формира преди 40–35 хиляди години, а окончателно преди 25–20 хиляди години – и това е максималната продължителност на човешката история; колкото до предходните 1,5–2 милиона години развитие на прародителските форми – те могат да бъдат напълно интерпретирани в понятия на естествознанието. Преходният процес на формирането на човека заема отрязък, който започва от късните палеоантропи и включва ранните неоантропи.³

3. Посочените две граници отбелязват началото и края („два скока“) в процеса на формирането на човека на база та на предходната животинска форма.⁴

Всяка от тези три насоки претендира за единствено правилно разбиране на научно-философския метод. Всяка се опира на най-разнообразни фактически данни.

За пълнота трябва да се отбележи и една четвърта позиция: антропоидите (човекоподобните маймуни) притежават в зачатъчен вид свойства като „изследователско поведение“ и „оръдийна дейност“, които позволяват те заедно с хората да бъдат

² Този възглед преобладава, неговият „манифест“ може да бъде намерен в статията: Крайнов Д. А. Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества. – *Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма*. М., 1970.

³ Вж. Поршнев, Б. Ф. *Возможна ли сейчас научная революция в приматологии?* – *Вопросы философии*, 1966, № 3.

⁴ Този като че ли примиряващ противоположностите възглед все пак е по-близък до първия; неговите крайни формулировки и аргументация вж. у Рогинский, Я. Я. *Проблемы антропогенеза*. М., 1969.

противопоставени на цялото останало животинско царство – следователно преломът е станал през миоцена.

Решението на спора трябва да дойде преди всичко от естествените науки. Могат ли те, или пък са безсилни да обяснят достатъчно пълно особеностите на жизнестойността на приматите преди *Homo sapiens*, както и самата негова поява? Ако могат, нищо не е в правото си да ги ограничава. И. П. Павлов формулира един велик философски принцип, пред който дуализмът на Декарт и Кант възможно би капитулирал: „Не отричам психологията като познание за вътрешния свят на човека. Още по-малко съм склонен да отричам дълбоките влечения на човешкия дух. Единственото, което отстоявам и за което настоявам тук и сега, са абсолютните, неоспоримите права на естественонаучната мисъл да проявява мощта си навсякъде и дотолкова, където и доколкото може. А кой знае къде свършват тези възможности?“⁵ Тази книга представлява тъкмо преглед на наличните и набелязващите се мощности на естественонаучното проникване в тайната на човешкото начало.

Пътеводният лъч обаче трябва да дойде не от философията на естествознанието, а от философията на историята. По-специално от категорията „историзъм“. Някога на историята са гледали като на поредица случайни вълни по повърхността на неподвижния, неизменен в своите дълбини океан на човешката същност. Историци от епохата на Възраждането, като Гвичардини или Макиавели, пък и историците от епохата на Просвещението, включително Волтер, намират това за мъдро: всичко като че ли се мени в историята, при това не само събитията, но и нравите, състоянията, битът; самите хора обаче с техните характери, желания, нужди и страсти винаги си остават същите. Откритието, че историята е развитие, идва едва към края на XVIII – началото на XIX в. под влияние на пробуждащото въздействие на Великата френска революция; прави го веднъж Кондорсе – в ортодоксалната форма на количествения материален прогрес, и втори път великият идеалист Хегел – в диалектичката форма на развитието чрез последователното взаимно отрицание на редуващи се необходими епохи. Но едва с възникването на марксизма идеята за световноисторическото развитие

⁵ Павлов, И. П. *Естествознание и мозг.* – Полн. собр. соч., 2-е, дополненное изд., т. III, кн. 1. М.–Л., 1951, с. 125.

като развитие и на самия човек получи научна основа, ставайки на свой ред теоретична основа на всяко историческо изложение. Едва от този момент историзмът получава простор. И все пак ту тук, ту там марксистката историческа психология се натъква на навика на историците да боравят с онзи вечно тъждествен на себе си, неизменен в дълбоката си психологическа същност, т. е. неподвижен човек, човекът въобще.

Това особено се откроява, когато става дума за най-отдалеченото минало. Докато по думите на Енгелс науката за мисленето е наука за историческото развитие на човешкото мислене, немалко археолози и етнологии смятат, че история имат мислите, но в никакъв случай не и мисленето. Същото се отнася до основите на чувствата, възприятията, до дейността на човека. Но историзмът неумолимо настъпва срещу последното убежище на неизменността. Щом в историята всичко се развива, щом се мени не само количествено (а това означава и преминаване в собствената си противоположност), значи няма място за представата, че в световноисторическото движение на човечеството се е променяло всичко с изключение на носителя на това движение, на неговата константна молекула – човека. Промените на обществата са заедно с това и промени на самите хора, разбира се, не на тяхната анатомия,⁶ а на психиката им, която е социална във всичко и на всяко свое ниво. Да проектираш себе си с цялата си субективност на мястото на субектите от миналото е форма на антропоморфизъм. Този грях на учения е най-крещящ, когато засяга най-древните пластове на историята – предисторията.

Историзмът довежда до тезата, че в зората на историята човекът по своите психологически характеристики не само не е бил подобен на съвременния човек, но е представлявал негова противоположност. Само такава разбиране позволява между тези два полюса да легне действителен, а не само на думи деклариран път на развитие. Една от задачите на тази книга е да разкрие по-конкретно биологичното и социалното съдържание на такава теза.

Социалното не може да бъде сведено до биологичното. Социалното няма откъде да се изведе освен от биологичното. В книгата

⁶ Въпросът за анатомичната неизменност на вида понастоящем е дискусионен. – Бел. на руската редакция към изданието от 1974 г.

предлагам решение на тази антиномия. То се основава върху инверсия. Последната може да бъде изразена накратко така: в хода на своето развитие някакво качество (А/В) се преобразува в своята противоположност (В/А) – тук няма нищо ново и всичко е ново.⁷ Трябва обаче да си представим не една, а две последователни инверсии. За едната от тях, всъщност за втората, вече се каза: последователният историзъм води до извода, че в началото на нашата история всичко в природата на човека е било обратно спрямо днешното положение (ако оставим настрана факта, че и до днес влачим доста неща, наследени от древността), т. е. ходът на историята е едно преобръщане на изходното състояние. На свой ред то се предхожда, обусловено е от друга инверсия: „преобръщане“ на животинската природа в такава, от която хората започват историята си. За историята следователно е напълно валидна формулата на Фойербах „преобръщане на преобрънатото“.

Но тази книга е посветена само на началото на историята. Съответно и нейната претенция – философска и естественонаучна – се отнася до установяването на първата инверсия.

Няколко предварителни думи. В хуманитарните науки, за да достигнеш до обективната истина, трябва да се отнасяш към обекта субективно. Маркс трябваше да отхвърля капитализма, да се бори с него, за да познае тайните му. Едно е да обичаш професията си – в нашия случай предисторията, друго е да се прехласваш по изкопаемите неандерталци. Във втория случай заслепяването е твърде вероятно. Изследователят на предисторията е изправен пред една дилема: или да търси рдващи окото симптоми на появяващия се човешки разум – нашия разум, или да търси данни, свидетелстващи, че зад нас – и колкото по-назад, толкова повече – е царяло онова, от което малко по малко сме се освобождавали, отърсвали, ставайки в хода на историята разумни хора. В първия случай е неизбежен „актът“ (с всички произтичащи оттук печални за естествознанието последици). Във втория може да бъде постигнато научно познание.

Най-малко от всичко ще приема упрека, че излаганата от мен теория е сложна. Първият недостатък на всичко писано в книгите за произхода на човека, особено като става дума за психиката, е,

⁷ Вж. Схемата на такава инверсия по-долу.

че не е достатъчно сложно. Понятийният апарат, който обикновено се привлича, е смехотворно прост. Ще приема само обратната критика: ако ми покажат, че и моят опит все още не предлага достатъчно сложна изследователска програма. Говоря за сложност в няколко аспекта. Сложността на изложението е най-малкото затруднение. Сложен е обективният строеж на предмета и е сложно взаимоотношението на съвкупността на науките, които е необходимо да се използват в изследването. Всяка от тях си има своя гигантски апарат, своя „език“ в тесния и широкия смисъл на думата. Аз не се обявявам срещу специализацията. Напротив, пълнота на знанието се постига по пътя на безкрайното стесняване на полето. Можеш цял живот плодотворно да работиш върху един-единствен детайл. Но действа и обратният закон: необходим е общ проект, общ чертеж, нищо, че впоследствие при подробната разработка всичко може да се промени в една или друга степен. Тази книга е само скелет, конструкт. Но отделните ѝ глави образуват едно цяло. Тъкмо конструкцията на цялото ги свързва и ги крепи, иначе не би ми стигнал животът и за която и да било една отделна глава. Всяка от главите на тази книга би трябвало да стане тема за цяла лаборатория, а всяка от тези лаборатории да контактува с още много специалисти. Но нали все някой трябва да предложи общия чертеж на новата конструкция, с пълното съзнание за цялата отговорност на задачата. Защото в случая, когато общата схема изостава, частните науки приличат на части от разпаднал се механизъм, които се търкалят по инерция в различни посоки. Дошло е времето те отново да бъдат сглобени и в перспектива – да бъде синтезирана една комплексна наука за човека, за хората.

Колкото до началото на човешката история, някои частни науки, особено палеоархеологията и палеоантропологията, живеят с представата, че и сега разглеждат предмета комплексно и всестранно. Но тъкмо в това самозалъгване е бедата. Авторът на настоящата книга не претендира, че ще каже дори една нова собствена дума нито в морфологията и стратиграфията на костните останки от изкопаемите прародители на човека, нито в морфологията и стратиграфията на техните каменни сечива или други свързани с тях находки. Но той върви по свой, самостоятелен път там, където свършва действителната компетенция на археолози и антрополози (противно на съзнаваното от самите тях), и се възцарява убеждението им във вакуума, който оставят граничните науки. Впрочем

подобна представа отговаря донякъде на реалната неразвитост не толкова на самите тези науки, колкото на тяхното приложение към времето на плейстоцена. Нито един зоолог например не се е заемал сериозно с екологията на прародителите на хората от четвъртичния период, а същевременно систематиката на заобикалящите тези прародители животни, която предлагат палеонтолозите, не може да замени нито екологията, нито биоценологията, нито етологията! Нито един психолог или неврофизиолог не се е заемал от своя страна с филогенетичния аспект на науката си, предпочитайки да изслушва импровизациите на специалисти от съвсем други области: такива, които умеят да правят разкопки и да класифицират намереното, но не умеят да направят и най-простия опит във физиологична или психологична лаборатория. Нито един квалифициран социолог или философ не е написал за биологичната предистория на хората нещо, което в края на краищата да не е индуцирано от същите тези палеоархеолози и палеоантрополози, въпреки че на самите тях не би им било излишно научно ръководство по тези въпроси.

Получава се затворен кръг. В концепциите и съчиненията на археолозите и антрополозите, изучаващи времето на палеолита, полетата, където те са професионално компетентни, представляват по-малко от 50 на сто, по-голямата половина са полета, където компетенциите им са свършили, макар те все още да не го осъзнават. Това засяга, от една страна, научната психология, социологията, теоретичната икономика, а, от друга, съвременната зоология, която се базира както върху еволюционното учение и генетиката, така и върху биоценологията. Но твърденията им за тия полета „чужда територия“, която само им се струва „ничия земя“, се приемат от всички на вяра и това получава широка апробация и популярност.

Как се е стигнало исторически до това положение? Антрополозите са изградени като специализирани върху човека палеонтолози, морфолози, анатоми. Но в науката за антропогенезиса трябва „пътъом“ да се занимаваш и с въпроси, изискващи съвсем друга квалификация: социогенезис, глотогенезис, палеопсихология, икономика. За антрополозите начинът на мислене, характерен за биологичните науки, е твърде чужд поради самия характер на подготовката им. Точно обратното имаме при изграждането на археолога, който се занимава с палеолита, но резултатите са доста сходни. Палеолитознанието като съставна част на археологията

се отнася към хуманитарните науки, по-специално към историята. Тези специалисти с неописуем ужас гледат на перспективата за неизбежното преместване на науката им в царството на биологията. Те не са готови за това. Наистина всеки от тях е запознат с геологията и фауната на четвъртичния период, но изключително в стратиграфски план.

В гигантския комплекс естественонаучни дисциплини, които се отнасят до формирането на човека, всичко, подлежащо на познаване, може да бъде разделено на три големи групи: а) морфология на антропогенезиса, б) екология, биоценология и етология на антропогенезиса, в) физиология на висшата нервна дейност и психология на антропогенезиса. Всъщност като цяло научно се разработва само първата група, но костните останки, с които разполагат учените, са нищожно малко. От втората група се изследва един малък сектор: каменните (или от друг материал) изделия и следите от огън и жилища, като напълно се игнорира ролята на природната среда, особено на животните. И съвсем зле стоят нещата в третата група: тук почти не намираме действителна наука.

На много места ще вървим през целина. В науката няма такъв парцел, съседен или по-отдалечен, на който да пише: „Вход за външни лица забранен.“ На учения е позволено всичко – всичко да провери, всичко да изпробва, всичко да премисли отново; нямат значение нито бариерите на дипломите, нито разграниченията между дисциплините. Едно му е забранено: да не е осведомен какво е направено преди него по този или онзи въпрос, с който се е заел. Никой, разбира се, не би могъл да бъде абсолютно осведомен дори в областта на една-единствена специалност. Но от учения се иска друго: да познава добре границите на собственото си знание. Това означава да има достатъчен минимум информация извън тясната си специалност, за да знае, че еди-какво си не го знае. Това се нарича ориентираност. Скромността не пречи на дръзновението. Щом виждаш ясно границите на своето знание, а ходът на изследването изисква да стъпиш на „чужда територия“, няма да си въобразяваш, че това е „ничия земя“, а ще увеличиш коефициента на своята осведоменост. Така ще видиш нейните по-нататъшни граници и контурите на онова, което е отвъд тях.

Докато, от една страна, тази книга предлага алтернатива на разпространения възглед за произхода на човека, от друга, тя е алтернатива на тенденцията да се ликвидира историзмът в науките за човека. Дали пък, наистина, науката за историческото формиране, изменение и развитие на човека не пречи да бъде включен като нещо константно заедно с животните и машините в системата на закономерности и обобщения от по-висш порядък? В този смисъл може да се говори за ахронично или агенетично мислене.

Днес някои буржоазни учени си представят идеята за развитието като нещо наследено от XIX в., нещо, което XX в. постепенно надживява, пращайки го на склад, изземайки го от арсенала на „голямото мислене“. В освобождаването от идеята за развитието съзират известни преимущества по отношение нивото на обобщение – тъй като тази тенденция в научното мислене отстранява преди всичко генезиса на обобщаваните явления и по този начин самия им субстрат. С други думи, в името на формализацията и моделирането на явленията от погледа на учения изчезва тяхната променливост.

При това на преден план изпъкват грандиозните мащаби на приложението на математиката и математическата логика, огромните технически постижения. Но зад тази фасада става преразглеждане на проблема за човека. Кибернетиката невероятно обогати техниката, но нейният страничен продукт – претенциите за „кибернетизъм“ в психологията – обеднява науката за човека. Целият този „велик потоп“ може да бъде изразен с негативния тезис: историята не съществува, или по-точно историята е несъществуваща. А понеже историята на хората е най-исторична, съвременното „голямо мислене“ полага извънредно големи усилия да я лиши от това неудобно качество – историзма.

Налице са доста предложения как човешката история да бъде надробена на най-различни структури, субструктури, типове, модели така, че те да не се окажат необходимо последователни във времето. Съответно в буржоазната теория на историята понятието прогрес е подложено на гонение като признак на старомодност, едва ли не на липса на култура.⁸ Походът против идеята за прогреса

⁸ Относно борбата с идеята за прогрес в съвременната американска и английска философия на историята вж. Семенов, Ю. Н. *Общественный прогресс и социальная философия современной буржуазии. Критический очерк американской и английской теории.* М., 1965.

би трябвало да разглеждаме като логически необходима съставка на настъпващия фронт на агенетизма. А запазването на идеята за прогреса (или да допуснем теоретически – за регреса) като задължителна приемственост на епохите и като общ вектор на смяната им би било пробив в този фронт.

Същността на тази насока на научното мислене през XX в. е следната: постигнат е голям напредък по отношение формализацията на знанието чрез приложението на математиката и абстрактната логика, но всичко това за сметка на два неподдаващи се на математизация обекта на знанието – времето и човека.

Колкото до времето, самата теоретична физика всуе обсажда тази категория. Общо взето, засега времето си остава нещо неизменно, незапълнено, една постоянна координата на света, дори ако в този свят не би ставало нищо; и днешната научна картина на света си отмъщава, като по възможност се избавя от него, домогвайки се до логическото право да пренарежда явленията във времето така, както се местят вещи в неподвижното пространство на стаята.

Агенетизмът отговаря не само на определени представи за този или онзи предмет, но и на определени физически и философски представи за времето. И доколкото времето се разглежда като безразлично и външно по отношение на предметите, те могат да остават тъждествени на себе си във всяка точка на времевата скала.

За агенетизма е характерна тенденцията да се отвлеча от субстратите, т. е. да ги разглежда като взаимно заменими и да сравнява предмети от най-различни равнища на еволюцията по формализираните схеми на тяхното функциониране. Защо не, нали субстратите им са техният материализиран произход, тяхната принадлежност към дадена специфична епоха от развитието на материята. Войната с времето роди идеята за „черната кутия“: знаем и искаме да знаем само онази „информация“, която е влязла или е вкарана в устройството, не знаем и не искаме да знаем какво става вътре в това като че ли плътно затворено устройство, защото тъкмо там имаме едно голямо, обусловено от неговата материална природа разнообразие, и най-сетне знаем и искаме да знаем какво е излязло навън в резултат на едно такова преобразуване. Не ни интересува кутията – интересува ни само какво става на входа и на изхода ѝ. Това прави възможно нейното моделиране: изготвянето ѝ от други материали, по други вътрешни схеми или, абстрактно казано,

без всякакъв субстрат, запазвайки единствено характеристиките на входа и изхода. Така става възможно и формалното ѝ, т. е. чисто математическо моделиране. А след това тези умозрителни операции се проверяват на практика – превръщат се в нови, невиджани технически устройства, кое от кое по-високоэффективни.

Наред с тези утилитарни и теоретични изгоди от игнорирането на времето (на еволюцията) в науката заглъхва значението на понятията за „низше“ и „висше“, та дори уж крайно простицият смисъл на понятията „просто“ и „сложно“. Главното сега е не редицата от низше към висше, от простото към сложното, а онова общо, което можем да намерим на всички стъпала – т. е. редицата на повтарящото се едно и също. От понятието „сложност“ остава само умножението или степенуването: например „машини, създаващи машини“.

Колкото до човека като явление, най-здраво свързано с времето, т. е. с изменението и развитието във времето той е подложен на най-голямо опустошение. В буржоазната наука се възраждат най-примитивни схващания. Старата църковническа теза, че същността и природата на човека не подлежат на изменение от сътворението и грехопадението до самия страшен съд, теза, безкритично приемана и от прогресивните историци и философи на XVIII в., уж отмря, но ето че сега отново се разпространи, пременена с нова дреха, та дори и в тълкуванията на някои генетици. Лесно е да се види, че обратната страна на всички концепции за множествеността на синхронните или нямащи необходима последователност култури, цивилизации, обществени типове е същият този грохнал от старост религиозен постулат за неизменността на техния носител – човека; нали отпада въпросът за неговите промени, превръщания.

Това прави логически възможен и прехода към представите за принципната еднаквост на човека, от една страна, с машините, а, от друга – с животните. Наистина на практика няма такова животно и такава машина. Но нали можем да си ги представим! Та не си ли въобразихме, че делфините например по всичко най-съществено, в това число и по речевата си дейност, са принципино сходни с хората? Още по-лесно можем да си представим машина, функционираща във всяко отношение като човек, и такава машина действително живее във въображението на съвременния човек. При това се използват две умозрителни предпоставки: първо, на-

шият мозък глобално се уподобява на една много сложна сметачно-логическа машина, а електронноизчислителните машини – на човешки мозък. Второ, идеята за моделирането доби универсален характер: всичко може да бъде моделирано както абстрактно, така и материално (т. е. било от друго, било от аналогично вещество може да бъде създадено прецизно функционално подобие); следователно в идеалния случай може да бъде моделиран и изкуствено възпроизведен и човек.

Когато защищават тази потенциална възможност като едва ли не крайъгълен камък на съвременното научно мислене, възниква насрещен въпрос: а защо би било нужно да се възпроизвежда човекът или мозъкът му, дори ако това беше осъществимо? Досега машините не са възпроизвеждали някоя от функциите или органите на човека, а са ги усилвали и трансформирали грандиозно: кофата на багера не възпроизвежда шепата ни, тя по-скоро я преодолява. Да допуснем, че най-сложните функции на нашия мозък, включително и творчеството, бъдат разчленени до най-прости елементи, а всеки от тях по същия начин бъде усилен и преобразуван с помощта на машина – ще получим много висококвалифицирани машини. Да допуснем, че бъдат интегрирани в единна система – лесно е да се види, че това ще бъде нещо безкрайно далечно от човека.

Не, мечтаят да го възпроизведат изкуствено (поне на теория) не с практическа, а с негативно философската цел: формиращата се „кибернетизирана“ система на науката да се отърве окончателно от едно непреодолимо инак препятствие. Тук, разбира се, се намесва едно своеобразно опиянение от новата техника – нали средновековните алхимици бленуваха за хомункулус, синтезиран в колба, нали механиците от XVIII в. се мъчеха да сглобят от лостове и пружини механичен човек, а инженерите от XIX столетие да направят парен човек. Главното обаче е стремежът да се разбули тайната на човека. А щом човекът може да бъде разглобен и сглобен, значи тайна няма. Материализъм без развитие обаче можеше да има през XVIII в. Днес материализмът без идеята за развитието не е никакъв материализъм.

Достатъчно е да се попита: а какъв човек възнамерявате да сглобите – човек от коя епоха, от коя страна, класа, с каква психика, с какви идеи? Във времето хората не са еднакви – всичко в тях коренно се е променяло – всичко, освен анатомията и физиологията на вида *Homo sapiens*. А до появата на този вид видът на

прародителите е имал и друга анатомия и физиология, по-специално на главния мозък.

Както виждаме, наследството от „стария“ XIX в. е пред сериозно изпитание. Идеята за развитието е залегнала в основите и на дарвинизма, и на марксизма. Не става дума само за това да бъдат отстоявани тези две велики научни теории, родени преди сто години. Трябва да се изпитат силите в по-нататъшни конструктивни битки за идеята за развитието. Иначе казано, битки за триумфалното завръщане на времето в системата на науките.

Как да се постигне това? По никакъв друг начин освен чрез по-нататъшно изучаване на човека.

* * *

Трябва да кажа няколко думи *pro domo sua*. Години наред слушам кастови упречи: защо се занимавам с този кръг въпроси, щом пряката ми специалност е историята на Европа от XVII–XVIII в. Използвам случая да разсея недоразумението: науката за началото на човешката история и на първо място палеопсихологията е моя пряка специалност⁹. Ако наред с това през живота си съм се занимавал твърде много и с история, философия, социология и политическа икономия, това ни най-малко не ме дискредитира в казаната главна област на изследователските ми интереси. Но въпросите на предисторията стоят пред мен в такива аспекти, в каквито не ги изучават моите колеги от другите гранични специалности.

⁹ Вж. Поршнев, Б. Ф. Физиологические аспекты перехода от животного к человеку [изказване]. *Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии*. М., 1963. Пак той: *Проблемы палеопсихологии. – Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов*. Тбилиси, 1971. Другите мои трудове по палеопсихология са посочени на съответните места в по-нататъшното изложение.

Глава първа

АНАЛИЗ НА ПОНЯТИЕТО „НАЧАЛО НА ИСТОРИЯТА“

I. Ускоряването на историческия прогрес

Проблем на настоящото изследване е възможността човешката история да бъде чувствително скъсена в сравнение с разпространените представи. Ако това би позволило историята като цяло да бъде видяна по-правилно, сам по себе си би се увеличил и коефициентът на прогнозируемост. А нали историята съзнателно или не търси пътища да стане наука за бъдещето. Същевременно историята би станала по-исторична. Авторът изповядва правилото: „Ако искаш да разбереш нещо, узнай как е възникнало.“ Но как да разбереш историята на човечеството, щом началото ѝ се губи в дълбини, неопределени точно нито от палеоархеологията, нито от палеоантропологията, щом се корени в мрака на геологичното минало. При това положение е невъзможно историята да се изобрази като траектория, защото всяка точка от траекторията трябва да се ориентира спрямо началото. Всеки факт, разположен на траекторията на световната история, би трябвало да бъде характеризиран със своята отдалеченост от тази нула – тогава самото описание и обяснение на факта би повлякло подире си като опашката на комета този отрязък, това „узнай как е възникнало то“¹.

Емпирично нашият съвременник знае колко бързо се обновява историческата среда, в която живеем. Ако сега той е на 75 години и ако разделим живота му на отсечки от по четвърт век, ще стане ясно, че всеки следващ интервал е много по-богат на иновации

¹ Книгите на Семенов, Ю. И. *Как възникло човечество*. М., 1966, и Спиркин, А. Г. *Происхождение сознания*. М., 1960, са илюстрация на факта, че въпросът остава открит.

от предишния. Но в живота на неговите родители аналогичните отсечки се характеризират със значително по-малка историческа динамика и така нататък – към дълбините на времето. А през средните векове, през античността, още повече в стария Изток индивидуалният човешки живот изобщо не е бил подходяща мярка за хода на историята: мерили са го с династии – с цели вериги човешки живот. Обратно, човек, който започва живота си сега, през идните 75 години несъмнено ще изживее значително повече промени на историческата среда, отколкото е изживял нашият седемдесет и пет годишен съвременник. Имаме всички основания да предположим, че предстоящите технически, научни и социални промени ще се уплътняват и ускоряват все повече и повече.

Фундаментална теза, която ще залегне в основата на по-нататъшното изложение, е идеята, че човешката история представлява прогресивно ускоряващ се процес и не може да бъде разбрана извън него. Тук няма да засягаме широкия проблем за това, дали не трябва да впишем динамиката на човешката история в една по-разширена редица: в един възможен закон за ускоряването на историята на Вселената, ускоряването на историята на Земята, ускоряването историята на живота на Земята?² Това би означавало уплътняване на времето с иновации (кумулятивни и необратими) и в този смисъл ускоряването му. Това би се отнасяло до пределно общия проблем за ускоряването на световното време, иначе казано, за неговата нарастваща запълненост с иновации. Човешката история би изглеждала като един отрязък от кривата, характеризираща се с най-голяма скорост, по-точно с най-голямо ускорение. Макар през третичния и четвъртичния геологически период развитието на биосферата да достига максимално ускорение, все пак можем да започнем човешката социална история от един вид нула: ускорението продължава, но то е възможно само благодарение на факта, че на бял свят се явява тази нова, по-висша форма на движение на материята, спрямо която по-предишната форма (биологичните трансформации) може вече да бъде приета за неподвижност. Пък

² Вж. Пажитной, А. М. О диалектике ускорения прогрессивного развития (К постановке вопроса). – *Труды Иркутского Политехнического института*, вып. 29. Серия общественных наук. Философия, 1966.

и наистина – през своята история *Homo sapiens* вече не се променя телесно.

Историците делят различните исторически процеси на периоди. Периодизацията е основен похват за подреждане на всеки било кратък, било по-продължителен обществен процес в историята на културата, на политическото развитие на дадена страна, в историята на една партия, една война, в биографията на дадена историческа личност, в смяната на цивилизациите. И ето че аз разглеждах отново десетки частни периодизации на различни крайни исторически отсечки. Извод: всяка периодизация, на който и да било исторически процес, дори и относително кратък, ако е малко от малко обективна, т. е. ако долавя собствения ритъм на процеса, се оказва акселерация – ускорение. Това значи, че периодите, на които са го делили историците, не са еднакво дълги, обратното, като правило всеки следващ е по-кратък от предишния. Изключения правят само онези редици, които служат не за периодизация, а за проста хронология на събитията, например царствания и т. н.

В дългите епохи, на които делят световната история, акселерацията винаги е нагледно изразена. Каменният век е по-дълъг от века на метала, който на свой ред е по-дълъг от века на машините. В каменния век горният палеолит е по-дълъг от мезолита; мезолитът – по-дълъг от неолита. Бронзовият век е по-дълъг от железния. Старата история е по-дълга от средновековната, средновековната – от новата, новата – от най-новата. Възприетата вътрешна периодизация на всяка една от тях на свой ред ни демонстрира акселерация.

Разбира се, всяка периодизационна схема може да отразява субективния интерес към по-близкото. Може също да се възрази, че ние просто по-добре знаем онова, което ни е по-близко хронологически, и затова самият обем на информацията ни кара да правим отсечките неравномерни.

Периодизацията обаче се мотивира не от стремежа към равномерно разпределение на учебния или научноизследователския материал, та дори и в различни по обем хронологически кутии, а от качествените преломни моменти на едно или друго развитие. Пък и невъзможно е да отнесем казаните възражения към изучаваните от археологията далечни епохи, където по-голямата или по-малката близост до нашето време на една или друга култура не може да оказва значимо влияние.

С една дума, забелязваме, че реката на историята ускорява своя бяг дори когато изучаваме отделни нейни струи. Едни или други процеси секват, завършват цикъла си на пределно ускоряване (защото той е низходяща редица), но в това време други набират по-големи скорости. Но дали въобще има световна история като единен процес? Първият, който предложи положителен отговор, бе Хегел. Наистина, и преди него има теории за прогреса на човечеството, да речем, схемата на Кондорсе³, която фиксира една праволинейна еволюция, един „постепенен“ ръст на цивилизацията. Хегеловата схема на световната история първа я представя като динамично ешелонирано цяло с качествени преходи и взаимно отрицание на епохите, с измествания на центъра на световната история от едни страни в други, но с единен вектор на съвкупното движение. По Хегел същината на световното развитие е прогресът на съзнанието за свобода. В началото, в предисторическите племена, цари всеобща несвобода и несправедливост. С възникването на държавата прогресът се въплътява в смяната на държавноправните основи на обществото: в древната тирания – свобода за един, робство за всички останали, по-късно – свобода на малцинството, след това – свобода за всички, но само в смисъла на християнския принцип, а не на дело. Накрая, от Френската революция започват ерата на истинската свобода. Пет велики исторически епохи, пет духовно-политически формации, отричащи се взаимно и същевременно образуващи едно цяло.

Запазвайки Хегеловата идея за развитието, Маркс и Енгелс я преобръщат, поставят я на краката ѝ. В основата на съдържанието на отделната формация те поставят икономическите отношения: основа на дадена обществена формация е един определен начин на производство; неговата интимна същност – отношението на трудещия се човек към средствата на труда, начина на тяхното съединяване, защото в изминалата история ги виждаме винаги разединени.

Сходството с Хегеловата периодизация на всемирно-историческия прогрес е запазено до много голяма степен, като се почне с това, че както и там първото звено е царството на пълната не-

³ Кондорсе, Ж. А. *Ескиз исторической картины прогресса человеческого разума*. М., 1936.

свобода, тъй като липсата на частна собственост и експлоатация, на класи и държава съвсем не означава, че доисторическият човек дори в най-нищожна степен е властен над предметите и собствените си действия; тук човекът е много повече роб, отколкото при робството.

Някои изследователи съвсем напразно приписват на Маркс и Енгелс някакво си обратно схващане за първобитното общество. Измежду техните разнообразни изказвания доминиращо звучи именно идеята за абсолютната несвобода на индивида в предисторическите племена и общини. Те подчертават, че там човекът е бил лишен от възможността да взема каквото и да било решение, защото всяко решение е било предрешено от родовия и племенния обичай. Маркс пише за това в „Капиталът“: „...отделният индивид още не се е откъснал от пъпната връв на племето или общината, както отделната пчела не се откъсва от своя кошер⁴.“ Връщайки се към тази мисъл, Енгелс пише: „... племето, родът и техните институции са били свети и неприкосновени, били са една дадена от природата по-висша власт, на която индивидът оставал безусловно подчинен в своите чувства, мисли и постъпки. Колкото и импозантни да ни се виждат хората от тая епоха, те все пак не се различават един от друг, те още не са откъснати, както казва Маркс, от пъпа на първобитната общност.“⁵ „Идиличните“ – иронизира Маркс – селски общини „са ограничавали човешкия разум във възможно най-тесните рамки, като са го превръщали в покорно оръдие на суеверието и са го сковавали в робските вериги на традиционните правила, лишавайки го от всякакво величие, от всякаква историческа инициатива“⁶.

На противоположния полус на прогреса, при комунизма – тържество на разума и свободата.

Както и у Хегел, преминавайки през три прогресивни епохи между тези крайни състояния, епохи не толкова на самосъзнание-то, колкото на икономическо формиране на обществото, т. е. през развитието на формите на собственост, става преходът към собст-

⁴ Маркс, К. *Капиталът*, т. I. – Маркс, Енгелс. Съч., т. 23, с. 346.

⁵ Фр. Енгелс. *Произход на семейството, частната собственост и държавата*. – Маркс, Енгелс. Съч., т. 21, с. 98.

⁶ Маркс, К. *Британското владичество в Индия*. – Маркс, Енгелс. Съч., т. 9, с. 137.

вената противоположност, т. е. от абсолютната несвобода към абсолютната свобода. По Маркс и трите се гледат върху антагонизъм и борба. Робството започва с това, че изначалното примитивно първобитно примирение на човека с несвободата се заменя с макар и глуха и безпомощна, но съпротива; не само робът се страхува от господарите, но и господарите – от роба. При феодализма и капитализма историята на производството и историята на антагонизма вървят по възходяща права.

Както и у Хегел – пет формации, пет велики епохи, необходимо следващи една друга. Но каква дълбока противоположност между философската интуиция на Хегел и неумолимата научност на Марксовата теория на прогреса!⁷ Но и тук и там пред нас съвсем ясно изпъква представата за световната история като единен цялостен процес. На всичко отгоре, като се вглеждаме в петте последователни обществено-икономически формации на Маркс, без особени усилия откриваме, че вмествайки световната история в тези пет отсечки, получаваме възможност да намерим и изчислим ускорението на съвкупния исторически прогрес.

Двете теми – нарастването на ролята на народните маси в историята и ускоряването на темпа на историята – се оказаха две страни на общата тема за единството на световноисторическия прогрес и същевременно за закономерната смяна на обществено-икономическите формации⁸. Всеки следващ начин на производство е крачка напред към разкрепостяването на човека. Всички начини на производство преди комунизма запазват зависимостта на човека – неговото робство в широкия смисъл на думата. Но колко издълбоко се е менил характерът на тази зависимост! Някъде в дъното – абсолютна принадлежност на индивида към своя кошер или рой, по-късно човекът или хората са основно средство за производство, върху което упражняват право на собственост; още по-ната-

⁷ Вж. Поршнев, Б. Ф. *Периодизация всемирно-исторического прогресса у Гегеля и Маркса.* – „Философские науки“, 1968, кн. 2.

⁸ Вж. Поршнев, Б. Ф. *Возрастание роли народных масс в истории.* – Вопросы философии, 1954, кн. 4; *нак той. Ускоряване ритъма на историята.* – „Проблеми на мира и социализма“, 1961, кн. 12; *нак той. «Общественный прогресс в свете современной исторической науки».* – *Какое будущее ожидает человечество?* Прага, 1964.

тък тя става полусобственост, основаваща се вече на монополната собственост върху земята; накрая печатът на собствеността е външно изтрит от човека, затова пък е гигантски раздута монополната собственост върху всички останали средства за производство, без достъпа до които трудовият човек все едно би умрял от глад (пазарна или „икономическа“ зависимост).

Като се замисли, всеки ще разбере, че тези три най-общо очертани епохи на разкрепостяване, тези три последователни начина на обществено производство са етапи на разкрепостяването на човека само дотолкова, доколкото са и завоевания на този човек, завоевания, постигнати с борба. И трите антагонистични формации от край до край са пропити с борба – безформена, спонтанна и по начало, и по дълбочина, но борба против робството във всичките му модернизиращи се форми.

Освен всичко друго оттук става ясно, че преходът на всяка една от трите антагонистични формации към следващата не е нищо друго освен революционен взрив на класовите противоречия, натрупани в хода на цялото предшестващо историческо развитие.⁹ Съвсем различни са били тези социални революции. Мнозина не са склонни да наричат революция бурята, която за няколко века заслони небесата на античния свят, но това е било една истинска социална революция, взела единствената тогава възможна адекватна форма – формата на нестихващи народни движения, велики преселения и дълбоки асимилационни процеси. Втората велика епоха на социални революции е класическият преход от феодализма към капитализма и на трето място – пролетарският щурм на капитализма, открил пътя към ерата на социализма.

Маркирайки казаната част от световната история с тези грандиозни жалони – възникването на най-старите робовладелски държави и трите финални за всяка от формациите революции, откриваме същата онази ускоряваща се прогресия, за която вече стана дума. Редица автори смятат, че по продължителност всяка една формация е три или четири пъти по-кратка от предишната. Получава се геометрична прогресия или експоненциална крива (вж. схема 1).

⁹ Вж. Поршнев, Б. Ф. „Роль социальных революций в смене формаций“. – *Проблемы социально-экономических формаций*. М., 1975.